

UPPSALA ÜLIKOOL
AJALOO OSAKOND

St Larsgatan 2

753 10 UPPSALA

Prof. Torkel Jansson

Tel.: 018/471 15 47

Fax: 018/471 15 28

e-post: Torkel.Jansson@hist.uu.se

Eestirootslaste ajalugu
– 700-aastane euroopa vähemusrahvus

Sissejuhatus

Tänapäeva Euroopa Liidus on keskseks küsimuseks, milliseid õigusi peaks tagama tervele reale väikestele rahvarühmadele – ja milliseid gruppe peaks erinevatel põhjustel pidama põhiseadusega kaitstud vähemusteks. Selleletemaline debatt on, nagu teada, olnud vahepeal üsna tuline: ”Kas nad on meist ülemad?” Ajalool, mis igatahes tänapäeva Rootsis kindlalt kooliprogrammi kuulub, on meile palju õpetada tänase debati varasematest paralleelidest, see laseb meil kuulata mineviku lausekatkeid, diskussioone, milles eelnimetatud küsimust palju kordi esitati ja milles juba kaitstud grupid võitlesid oma kodeeritud eriseisuse pärast. Tänapäeva vähemusdiskussioonide varane ja eriti pikaajaline eelkäija on suhtumine ”rannaelanikesse”, ”rootsi rahvusest privilegeeritud talupoegadesse”, teisisõnu vähemalt 700-aastasest rahvakildu, keda alles kaasajal on hakatud kutsuma ”eestirootslasteks”.

Iga rahva või rahvagrupi saatus on valitud vaatenurgast hoolimata lähedalt seotud selle riigivõimuga, mille all inimesed on aastasadu elanud. Selles mõttes on eestirootslased üsna unikaalsed, sest tuleks kaua otsida sellist vähemust, kes on elanud nii paljude poliitiliste süsteemide all kui nemad: 1) kaasaegsest vaatevinklist arenemata kord enne taani aega, 2) taani valitsus, 3) orduaeg, 4) rootsi võim, 5) vene aeg, 6) vabariik sõdade vahel, 7) eksiil Rootsis peale Teist maailmasõda, samas nõukogude võim allesjäänute jaoks, 8) edasine eksiil Rootsis ja 9) teine vabariik 1990-ndate algusest alates allesjäänutele – periood, mis hõlmab ka põgenikele võimalust koju naasta ning kaotatud omandit ja kodanikuõigusi tagasi saada. On loomulik, et seda laadi tingimused on äärmiselt huvitavad eriti neile ajaloolastele, kes tegelevad komparatiivsete küsimustega. Praegu on nii Eestis kui Rootsis ärganud laialdane huvi eestirootsi kultuuripärandi vastu, millega teadus peaks haakuma ja millesse andma oma panuse.

Eestirootsi kultuuripärandi tähendusrikka esitamise eesmärgiks peaks olema nii süntees kui teatud süvenemine; ilma esimesena nimetatuna – mille aluseks saaks suhteliselt kergesti võtta juba tuntud andmed – lähevad selgitavad seosed paratamatult kaotsi, ning ilma teiseta ei saada uusi teaduslikke andmeid. Suured võimalused on nende eesmärkide kombineerimises, st et laiale sekundaarsele analüüsile lisatakse empiirilised oskused. Ainsana sobib neid teadustöö erinevaid tasandeid esitada teaduslikult kaitstavas struktuuris.

Projekti struktuur

Esmalt tuleb tähele panna eestirootslaste **asustusala** ning kuidas see, samuti rahvaarv, on aegade jooksul muutunud. See vähemus on alati asunud suhteliselt hästi piiritletud alal ning see geograafiline-demograafiline dimensioon moodustab füüsilise raami, sõltumata aktuaalsetest küsimustest. Siinkohal tuleb nimetada, et uurimistööd on juba tehtud, ent seda tuleb siiski kokku võtta, osaliselt korrigeerida ja kompleteerida seal, kus on valged laigud (Enn Tarvel on selle problematiseerimisele pühendunud ning Göran Hoppe projekt eestirootsi kultuurimaastiku muutumisest läbi aegade kuulub ka loomulikult sellesse konteksti). Selle üle, millal eestirootslaste

Baltimaade rannikualadele saabusid, on teadlased kõige rohkem vaieldud. Kirjalikud allikad jätvad ajaloolase hätta ning seepärast märgin suurima rahuldustundega, et Eesti pool on alustanud teatud arheoloogiliste töödega ning et Uppsala arheoloogid on näidanud üles huvi nende väljakaevamiste vastu, mis on täiesti hädavajalikud, et saada uut teavet eestirootslaste vanima ajaloo kohta.

Eestirootslaste kasutada olev geograafiline ruum on mõistagi kindlaks määratud nende **materiaalsed elutingimused**. Siinkohal viiakse edasi ja süvendatakse küsimusi juba nimetatud asustuspõlvkonnast ning kultuurimaastikust. Lühidalt öeldes: kuidas on eestirootslased aastasadade jooksul end ülal pidanud? Neile, kes pole erialainimesed, nimetaksin siinkohal, et see rahvarühm suunati enamjaolt üsna viletsatesse rannapiirkondadesse, mis tähendas seda, et kalapüük ja hülgejaht olid väga oluline lisa põlluharimisele (siis, kui nad ei moodustanud tähtsaimat sissetulekuallikat). Jällegi võib suurt osa juba teadaolevast informatsioonist süstematiseerida ja uuesti tõstatada ning – mis pole sugugi tähtsusetu – teha võrdlusi, millised olid enamasti sisemaal elavate eestlaste majanduslikud tingimused. Seda laadi võrdlused puuduvad suurelt osalt Eesti agraarajaloos, kus täielikult domineerivad etniliste eestlaste saatused.

Geograafilise kodupaiga ja asustuspõlvkonna pakutavate materiaalsete tingimuste kombinatsioon on suures osas määratud ära kõigi inimeste, nii ka eestirootslaste **sotsiaalsed tingimused**. Väga tihti räägitakse isegi teaduslikus kontekstis sellest rahvarühmast kui homogeenest inimrühmast (isegi eestlastega võrreldes), ent see on ränk lihtsustamine ja seda probleemi tuleb erinevatel viisidel analüüsida. Kõigepealt varieerusid tingimused sõltuvalt asulast rannarootslaste piirkonnas (privileegide tähenduse juurde tulen ma allpool tagasi). Äärmustena võib märkida näiteks ruhnulasi, kes iialgi mõisnike alluvuses polnud, samuti Hiiumaa rootslasi, kes olid nii vabad, et pidid 1781 ette võtma pika ja erakordselt raskusterohke teekonna Ukrainasse ja tulevasse Gammalsvenskbysse (Vanarootsiküla).

Teiseks oluliseks aspektiks on, kui võrdluse homogeenne oli eestirootslaste talupojaühiskond ning milliseid muutusi võib läbi aegade näha nende talupoegade sotsiaalses kihis. Torkel Janssoni lokaalselt piiratud uurimus räägib selle kasuks, et need talupojad astusid vanemal, feodaalsel ajal praktiliselt alati talupojakollektiivina mõisnike vastu, hiljem aga, kui liberalism ja ühiskonna individualiseerimine olid alanud, on talupoegade seas märgatav kihistumine, mis viis ka konfliktideni lihtrahva seas. Osad neist piirkondadest, kus rannarootslased elasid – nagu näiteks Ruhnu Riia lahes – olid teatud mõttes äärmiselt isoleeritud, teised – sisemaal asuvad – tunduvalt rohkem ümbritsevatel elanikest mõjutatavad. Siinkohal tõstatub küsimus, kui erinev on olnud eestirootslaste suhtumine eestlastesse aastasadade jooksul. Sellele siinamaani teaduslikult üsna halvasti käsitletud küsimusele vastamiseks on Aivar Põldvee teinud eeltööd, kus suhestatakse koguni mitmeid eestirootslaste gruppe ümbritseva eesti talupoegkonnaga. Põldvee on samuti pühendanud end rahvakoolitusele, mida hakati 17. sajandil Rootsi initsiatiivil Eesti ja Liivimaa maakohtades välja kujundama. Kas sellel olid Rootsi ja Eesti vaatevinklitest erinevad tagajärjed ning millest see siis sõltus?

Sotsiaalsed tingimusi puudutava küsimuse juurde kuuluvad ka teist laadi kontaktid. Rootsi keelt kõnelevate rannaelanike juhtideks olid tavaliselt Rootsi ja Soome kirikuõpetajad (peale 1809. a sai Soome loomulikult täieliku ülekaalu). Tõstatub küsimus, milliseid osalt võõraid ideid nad eestirootsi talupoegade maailma tõid. Kontaktide laad on väga erinev – alates pastoritest, kes olid suurel määral võimuesindajad, kuni rahva enese otsinguteni usujuhtide järele (see areng on teadagi lähedalt seotud sellega, kuidas riigikirik ja vabakirikud näiteks Rootsis hakkasid hingede pärast omavahel võitlema). Üks teine, rohkem talupoegade aktiivsust näitav aspekt (kui nii öelda saab) on need kontaktid, mis rannarootslased ise sõlmisid, kui nad vähem või rohkem seaduslikult Läänemeresel seilasid.

Kultuurikontaktide küsimuse juurde kuulub ka eestirootslaste migratsioonimudel. Juba 16. sajandi algupoolel määrati kindlaks, et kui nad oma põlistelt elualadelt lahkuvad, peetakse neid eesti (“mittesaksa”) lihtrahvaks ja ka koheldakse vastavalt. Kõik aadlimõisad, mida 17. sajandil hakati talumaadele rajama, sundisid neid paljudel kordadel oma talust ja maadelt lahkuma ning 18. sajandil teravnenud konflikt isandate ja talupoegade, st kapitali ja tööjõu vahel viis selleni, et paljudele öeldi koht üles. Rahvaarvu suurenemine ja äsja sisseviidud raske vene sõjaväeteenistus 19. sajandi alguses põhjustasid paljude põgenemise Rootsi (enne 1809. a ka Soome), erinevatel perioodidel on eestirootslased kolinud linnadesse ning lõpuks pani Teine maailmasõda seitsmesaja-aastasele asustusele suurelt jaolt punkti. Geograafilise liikumise toimumisaegade ning selle põhjuste korralik kaardistamine on oluline uurimisülesanne. Täiesti eri küsimus on juba mainitud väljaränne Hiiumaalt Ukrainasse. Kes lahkusid saarelt, kes jõudsid päralt (selles punktis on võimalik toetuda Jõrgen Hedmani poolt hästi ettevalmistatud uurimusele, mis põhineb siiani tundmatutele allikatele)? Kui laialdane oli allesjäänud Rootsi kogukond Hiiumaal nimeseaduse sisseviimisel 1835. a (see seadus võimaldab etnilist kuuluvust

täpsemalt määratleda)?

Siiaamaani käsitletud materiaalsed tingimused olid nähtavasti põhjuseks, miks rannarootslastel oli võimalus arendada osaliselt eripärast **kultuurilist käitumist**, puhtalt “poliitilisi” tegevusraame, kui selle all mõistetakse laias tähenduses nende võimalusi oma huvisid väljendada valitsejate ja valitsevate, erinevate tasandite riigivõimu ning kohaliku asustuse vahel. Eriti huvitavad on muidugi need privileegid, mis olid eestirootslastel alates keskajast ning mis andsid neile kuni 19. sajandi keskpaigani, mil kaotati pärisorjuse viimased riismed, teistuguse seisundi kui eesti lihtrahvale. Rannarootslaste vabaduskirju on erinevates kontekstides välja antud (kõige varem Carl Rußwurmi “ajaloolis-etnograafilises” “eibofolke” ehk rannaelanike esitluses 1855. a), ent privileegide ning teiste rannarootslaste eriseisundit tõendavate dokumentide täielik kogu seni puudub. Jörgen Hedman on siiski taolist kommentaaridega varustatud tööd alustanud.

Privileegid, mis anti viimati Rootsi valitsejate poolt 17. sajandil, kinnitati kõigi Vene valitsejate poolt peale võimuvahetust 18. sajandi algul. Need sisaldasid teavet selle kohta, et rannaelanikud olid “vaba rahvas”, sageli lisati, et tegemist oli “rootsi rahvusega”. Mõlemad faktorid tõstatavad rea küsimusi, millele on vastused osaliselt olemas, kuid mis osalt vajavad süvendatud uurimist. Vabadus tähendas eelkõige seda, et rootsi talupoegi ei saanud müüa (seevastu ei garanteerinud vabaduskirjad neile paremaid materiaalseid tingimusi) ning tõsiasi, et iga valitseja kinnitas vabaduskirju, tähendas, et nad olid õiguslikus mõttes otseselt riigi alluvuses. Erinevalt pärisorjadest eestlastest ja lätlastest, kes *de facto* allusid mõisale “laenatud” riigivõimule, võisid rootsi talupojad alati, ilma keerdkäikudeta, pöörduda kõrgemate instantside poole, st oma unikaalse “taluniku põhiseadusliku” seisundiga minna kuninga juurde ja hiljem pöörduda kesksete Vene ametivõimude poole. Ette rutates võib öelda, et eestirootslased kasutasid seda võimalust. Eesti Ajalooarhiivis säilitatakse umbes 7000 akti, mis on koostatud 18. sajandi algusest 1860ndate aastateni. Teisisõnu tähendab see, et 150 aasta jooksul koostati selle rahvakillu kohta üks õigusakt nädalas, mis on tähelepanuväärne (kõnealuses piirkonnas täiesti unikaalne). Neist enamasti saksakeelsetest dokumentidest on umbes 150 ringis avaldatud teoses “Antifeodal’naja bor’ba vol’nych schvedskich krest’jan v Estljandii XVIII–XIX vv” (“Vabade rootsi talupoegade feodaalidevastane võitlus Eestis 18. ja 19. sajandil”, 1978). On iseenesestki selge, et selle materjali lähem läbivaatamine oleks äärmiselt soovitatav, nii et saaksime täpsema pildi sellest, kuidas õigusalsed konfliktid aegade vältel jagunesid ja muutusid. Taoline süstematiseerimine looks ka pinnase võrdluseks, kuidas nii eesti-läti kui ka riigirootsi lihtrahvas aegade jooksul elas. Peab siiski ütleva, et publitseeritud materjali on kasutanud Aleksander Loit ja Torkel Jansson ning see on aidanud vastata reale küsimustele osaliselt kaitstud vähemusrahva eriseisundi kohta Vene konglomeraatriigis, mis eelnes rahvuslikult ühendavale venestamisele 19. sajandi lõpupoole.

Peab ka nimetama, et peale seda, kui osa Soomest ja Läänemereprovintsid annekteeriti, seati sisse eriline Vene tsentraalne ametiasutus (keiserlik riigijustiitskollegium liivi, eesti ja soome õigusküsimustes, mis tegutses aastail 1718-1839). Selle asutuse tegevust käsitletakse paiguti ka teoses “Antifeodal’naja bor’ba...” ja juba seal ilmunud dokumendid tunnistavad selgelt, et rootsi ja balti õigusi kaitsti suurepäraselt ka ilma Rootsi vägede kohaloluta piirkonnas. Seepärast peaks ka selle ametkonna tegevust, mida on teaduses vaid äärmiselt vähe kasutatud, lähemalt uurima. Eesti päritolu teadlane Evald Blumfeldt andis peale Teist maailmasõda Rootsis eksilis viibides kiitustvääriva panuse, kirjutades raamatu “Eestirootslaste ajalugu” (1961). Tuleb siiski meenutada, et tolleaegsete tingimuste tõttu ei olnud tal võimalust vene ja eesti allikmaterjalidega töötada ning hilisemad uurijad on erinevatel juhtudel pidanud nentima, et eestirootslaste ajaloos on suured lüngad just selles osas, mis puudutab aega, kui nad elasid Vene võimu all (muuhulgas on Blumfeldt eksinud privileegide tolleaegse tähenduse määramisel). Teisisõnu, uurimistöõ rootslaste viibimisest Läänemerepiirkonnas on siiani praktiliselt alati lõppenud Põhjasõja lõpu ja Karl XII armee lahkumise käsitlemisega, ent kui hakata vaatama ka mineviku sotsiaalseid ja kultuurilisi aspekte, nagu selleski projektis, siis tuleb see “sõjaväeline” piir tugevasti kahtluse alla seada. Justiitskollegiumi arhiivi läbitöötamine aitaks ka baltisaksa parunite ja Vene keskvoimu suhet analüüsida ning selle tegevuse kaardistamine paljastaks tõenäoliselt nii mõndagi kummagi osapoole erinevatest kavatsustest ühiskonna suhtes. Aastal 1777, kui Katarina II poliitika Läänemereprovintsidest oli üsnagi aadlivaenulik, avaldati Tallinnas 758-leheküljeline “valik” veel kehtivatest Rootsi seadustest (122 tk), mis näitas selgesti, kui lihtne oli rootslastel edasi elada Vene konglomeraatriigis, kus hilisemad venestamispüüdlused olid veel tundmatud.

Privileegides nimetatud “rootsi rahvas” tõstatab paar tähtsat ja samas ka huuvitavat küsimust identiteedivormidest erinevatel ajajärkudel ajaloos. Mida on tähendanud “rahvus”, “rahvuslik teadvus” ja “rahvuslus”? Nii üldiselt kui ka teaduses räägitakse “eestirootslastest” ja “eestirootslusest”, justkui

oleks need väljendid alati käibel olnud. Nii aga paraku pole. Mõlemad sõnad, samuti “rannaelanikud” puuduvad Rootsi Akadeemia sõnaraamatust, kus neil oleks pidanud 1920- ja 1930ndatel aastatel olema kindel koht, kuna siis oldi rootsi keele kaardistamisega nii kaugele jõutud. Ent see puudujääk tuletab meelde, et need inimesed hakkasid alles peale Teist maailmasõda Rootsis eksiilis olles tõsiselt ja igapäevaselt end “eestirootslasteks” kutsuma. Kui vaadata, kuidas rannaelanikud enne 19. sajandil kõikjal esiletungivat natsionalismi end määratlesid, on rabav, kuivõrd oluline oli “konstitutsionalism”, st nad samastasid ennast enda kohta käiva erilise õigusliku määrusega.

Juba on märgitud, et Eesti rootslased ja Liivimaale kuulunud Ruhnu rootslased ei moodustanud homogeenset gruppi ning tuleb meeles pidada, et ka nende privileegid polnud päris samasugused. Need varieerusid vastavalt sellele, millised olukorras nad muistsel ajal seatud olid, st sõltuvalt iga talupojarühma suhtest isandatega. Seetõttu polnud mõtet ühiselt ülemate vastu astuda. Privileegid löid eeldused terve rea väikeste “rootsi rahvusest vabade rahvaste” tekkimiseks ja alles 19. sajandi keskpaiku, kui privileegid aegusid, tõsis esile ühtsem eestirootslus – muuhulgas vastusena eesti rahvuslikule ärkamisele, mis oli alanud veidi varem, ning nii riigi- kui soomerootslastega tihedama suhtlemise tulemusena. Viimased olid hakanud oma Läänemereprovintssides ja Ukrainas asuvas Gammalsvenskby elavate hõimukaaslaste vastu huvi tundma. Gammalsvenskby elanikud olid ka alles 19. sajandi lõpus saanud teadlikuks oma rootsi eripärast ning hakkasid aktiivselt oma identiteeti arendama. Siia kuuluvad ka pinged eestirootslaste ja ümbritseva eesti enamuse vahel. Kas sõdadevaheliste konfliktide juuri tuleks otsida privilegeeritud minevikus või tulenevad rahvuslikud vastuolud Eestis – nagu ka paljudes muudes paikades – natsionalismist, omavahel võistlevatest rahvustest, mis kõik kuulub 19. sajandisse?

Eestirootsluse ajalugu Rootsis on rohkem kui pool sajandit vana. See on aeg, mida iseloomustab märkimisväärne kokkuhoidmine. Huvitav on küsimus, kas peale Nõukogude Liidu langust on selles homogeensuses märgata mingit muutust. Kas tänapäeval, kui on võimalik oma koduküladesse naasta, on sama oluline kokku hoida, nagu seda tegid eksiilis olevad eestirootslased, või hakatakse end uuesti pidama rohkem noarootslaseks, vormsilaseks, ruhnulaseks jne?

Kokkuvõtte

“Eestirootsi kultuuripärand” koosneb tervest reast komponentidest. Folkloristlik, samuti ka etnoloogiline materjal tuleb tulevaste põlvete jaoks päästa, samuti ei tohi murdematerjal kaotsi minna jne. Seda pärandit, kuhu kuuluvad ka isiku- ja kohanimed, tuleb siiski hoida, analüüsida ja mõista suuremas, selgitavas ajaloolises kontekstis. Eestirootsi kultuuripärandisse kuulub ka eestirootslaste ajalugu – ajalugu, mis kirjeldab ühe Euroopa vanima vähemusrahva saatust, mis kujuneb veel praegugi. Selle rahvarühma ajaloo lühikese, sisutiheda ja osalt uuesti tõlgendatud kirjeldus ongi selle projekti peamine eesmärk.